فەلسەفەی لایبنتز

1636 ـ 1717

لە فارسییەوە: سەعید کاکی

پوختەی باسەکە:
سەرهەڵدانی فەلسەفەی مودێرن (نوێ) لە سەدی شازدە و حەڤدەی زایینی، دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕێنسانسەی کە پشتی بە زانستی نوێ و عەقڵی نوێ بەستبوو. هەزار ساڵ ئایینی مەسیحی کە وەکو مۆتەکەیەك خۆی بە سەر کومەڵگادا سەپاندبوو، جگە لە گەمزاندن و دواخستنی کۆمەڵگا شتێکی ئەوتۆی بۆ مرۆڤ نەبوو. تێکەڵبوونی ئایین و سیاسەت و داگیرکردنی ڕۆح و لەشی مرۆڤ لە لایەن کڵێسەوە، کە خۆی بە نوێنەری خودا دەزانی، جگە لە دواکەوتووی تاسەر ئێسقان شتێکی دیکەی بەدواوە نەبوو. لە کۆتاییەکانی سەدەی ناوەڕاست هەندێ لە پیاوە ئایینییەکان هەستیان بەوە کردبوو ئایین ئیدی پشت و پەنایەك نییە بۆ مرۆڤ کە تێدا هەست بە ئۆقرەیی بکات، سیستەمی کڵێسە هەمووشتێکی قۆرخکردبوو و ئازادییەکانی مرۆڤی زەوتکردبوو، کۆلۆنیالیزمی ئایینی دەروونی مرۆڤی داگیر کردبوو، عەقڵ لە سەدەی ناوەڕاست کۆیلەی ئایین بوو و هەر بیر و بۆچوونێك لەگەڵ ئایین ناتەبا بووایە مەحکوم دەکرا، بەڵام پێشکەوتنی زانست و مەعریفەی مرۆڤ هەرەسی بە بیری سەقەتی سەدەکانی ناوەڕاست هێنا. لە بواری فەلسەفەدا دوو ڕێباز سەرهەڵدەدا، یەکەم ڕێبازی عەقڵی و دوو ڕێبازی ئەزموونی. لە ڕووانگەی عەقڵییەکان ئەزموون یان هەستەکان پاشکۆی عەقڵن و هەموو شتێك بە پێی یاساکانی عەقڵ لێك دەدرێتەوە، ئەم ڕێچکەیە لە کۆتاییەکانی سەدەی شازدە سەرهەڵدەدا و بە عەقڵگەرایی کلاسیکی ناسراوە. لایەنگرانی ئەم ڕێبازە بریتین لە، دیکارت، سپینۆزا، مالبرانش و لایبنتز. لەم ڕیبازەدا

دیکارت وەکو باوکی فەلسەفەی نوێ ناسێندراوە، کەسێك کە بە میتۆدێکی نوێ و بە پشت بەستن و متمانە بە عەقڵ بەردی بناغەی فەلسەفەی نوێی دانا. زانست لە فەلسەفەی نوێدا بەم شێوەیە پۆلێنبەندی کراوە: ١-زانست کە بریتین لە ئا) زانستی ئاکار ب) زانستی میکانیك ج) زانستی پزیشکی
٢-فەلسەفەی سروشتی بۆ نموونە فیزیا
٣- میتافیزیك

ژیان و بەرهەم: لە پاش فەلسەفەی دیکارت، دوو فەیلەسووفی مەزن سەرهەڵدەدەن، سپینۆزا و لایبنتز کە بە کارتزیەن ناودێرکراون، واتە لایەنگرانی فەلسەفەی دیکارت. لایبنتز کەسایەتیەکی گەورەی ئاڵمان بووە و لە سەدەی حەڤدە بناغەدانەری ئایدیالیزمی ئەڵمانی بووە. لە سەردەمێك دا ژیاوە فەلسەفەی دیکارت جێگیر ببوو جۆن لۆك فەلسەفەی ئەزموونی خۆی بڵاوکردبۆوە، لە فەرەنسا بزوتنەوەیەکی زانستی بەربڵاو هاتبووە ئاراوە، تیۆریی نیوتن پەرەی سەندبوو و لە ئەوروپا پەیوەندی نێو نەتەوەیی گەشەی کردبوو لەسەردەمی ئەو پۆست(پەرید) هەبووە، بۆ خۆیشی دیپلۆمات بووە و لە بلیمەتەکانی سەردەمی خۆی بووە و بۆ زۆربەی وڵاتانی دونیا سەفەری کردووە، تەواوی ژیانی تەرخانکردووە بە نووسین و خوێندنەوە و نووسینەکانی ئێجگار زۆربوون و زیاتر لە ٤٠بەرگە.، لە سەردەمی خۆیدا باوەڕی بە کۆدەنگی نێوان جوولەکە و ئەڵمانییەکان بووە، هەربۆیە نازیەکان لە سەرەتای سەدەی بیست رێگریان کرد لەوەی کە بەرهەمەکانی کۆ بکرێنەوە، هەر لە تەمەنی ١٤ساڵیدا بەردی بناغەی فەلسەفەکەی خۆی دادەنێ و لە تەمەنی ١٩ساڵی لە بواری یاسا، زانکۆ تەواو دەکات. زۆربەی نووسراوەکانی لە بواری بیرکاری، لۆژیك، ئەدەبیات و فەلسەفەیە. لایبنتز داهێنەری حەسێبی ئەنتیگراڵ و مادەی کیمایی فسفۆر بووە. دەرەنجامی توێژینەوەکانی لە بواری لۆژیکی نوێ(سیمبولیکی) لە خاڵە گرینگەکانی بیری لایبنتزە. لە دوای گەشتەکانی بۆ وڵاتانی ئەورویی دەچێتە لای سپینۆزا و کتێبی ئاکارەکەی دەخوێنێتەوە و دەکەوێتە ژێرکاریگەری ئەو کتێبەوە.

فەلسەفەی لایبنتز

لایبنتز لای وابوو جیهان سەعاتی خودایە، واتە تێکرای گەردوون لە سەعاتێك دەچێت لە شێوازی رێکخستن و کارکردەکەیدا بەرەو ئامانجێك هەنگاو دەنێت، لایبنتز بوونی بە نەزم و رێکخستن شرۆڤە کردووە، ئەم بیرۆکەیە لە فەلسەفەکەیدا بە دوو شێواز دەردەکەوێت.١- گەردوون جێگەی رووداوی لە ناکاو و لەخۆوە نییە، بەڵکو لە ناو گەردووندا پەیوەندییەکی لۆژیکی و عەقڵی لە نێوان دیاردەکاندا هەیە، گەردوون لانکەی دەرکەوتنی رێکخستن و نەزمە. ٢- لە گەردووندا تێکرای شتەکان پێکەوە پەیوەندیان هەیە، واتە پێکەوە گرێدراون. لە دیاردە سروشتیەکانی وەکو جووڵەی تەنە ئاسمانییەکان، جووڵەی گەلە ئەستێرەکان و گۆڕانکاریی کولتووری، سەرهەڵدانی یاسا، عیرفان، سیاسەت، مێژوو و گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتی مرۆڤ لە مێژووی کۆیلایەتی تا دەگاتە دەسەڵاتی ئازادیی و دیکتاتۆری تێکڕای ئەمانە بەشێکن لەم ساعەتە و پەیوەندییەکی لۆژیکیان پێکەوە هەیە. لایبنتز لە ژێر کاریگەری دیکارت و بەیکن دا بوو کە خوێندنەوەی فەلسەفەی کۆنی زیندوو کردەوە، هەندێ لە وتارەکانی ئەفلاتوونی وەرگێڕایەوە سەر زمانی ئەڵمانی. لە بواری فەلەکناسی و فیزیا لە ئاستی کپلێر، دیکارت، لۆك و کەسانی دیکەدا بوو. فەلسەفەکەی مۆرکی (عەقڵباوەڕێکی تێکەڵەیی) پێوە دیارە. تایبەتمەندی بیری لایبنتز ئەوە بوو، سنوورێکی بۆ لۆژیك و فەلسەفە دانەناوە و لای وابوو بەدیهاتنی بوونەوەرەکان، هەمان بەدیهاتن و جێبەجێ بوونی رێساکانی لۆژیکە، جێگەی سەرنجە پێشتر ئەرستۆ وتبووی بیرۆکە لۆژیکییەکان لەگەڵ زەین و عەینیدا یەك دەگرنەوە. لایبنتز مێشکێکی بیرکاریانەی هەبوو هەربۆیە گرفتێکە سەرنجی زانایانی بیرکاری سەدەی حەڤدەی بۆ لای خۆی راکێشا، چەمکی پێواندنی بێ برانەوەیە و لای وابوو لە لایەك خودا بێ برانەوەیە، بە هەمان شێوەش جیهان بێ برانەوەیە. نیوتن

و لایبنتز شێوازی پێواندنی بێ بڕانەوەیان حسابکردبوو بە بۆچوونی لایبنتز چەمکی (بێ بڕانەوەی بچووك) بریتییە لەو رادەیەی، کە لە شتەکاندا هەیە و شیاوبی پێواندنە بچووکتر بێت و لەهەمان کاتیش دا لە ژمارەی سیفریش گەورەترە. ئەو شتانەی دەچنە ریزی بێبڕانەوە بچووکەکان و پێکهێنەری وردیلەکانی گەردوونن، پاشان لایبنتز بەم دەرەنجامە دەگات ئیشی عەقڵ ئەوەیە شتە بچووکە بێ بڕانەوەکان بناسێت و بیزمێرێ، کەواتە (ئەندازەی لە رادەبەدەر) هەوێنی گەردوون پێکدێنێ و لە دوو جیهانی سروشتی و میتافیزیکیدا، دەبنە هۆی پەیدابوونی بوونەوەرە جۆربەجۆرەکان. لایبنتز لای وابوو ئێمە لە رێگەی کەشفی ئەندازەکان و ئاوڵێنانیان و دیاریکردنی سیمبولی بیرکاریانە، ئەلف و بێی بۆ دیاری بکەین ئاوبی بنێین ئەلف و بێی گەردوون، ئەمەش دەبێتە نوێنەری بابەتێکی تاقانە و هۆکارێکە بۆ ئەوەی کە جیهان نوێنەری یەك شت بێت و پردی پەیوەندی نێوان نەتەوەکان بێت، بەڵام داناتی ئەم زمانە سەری نەگرت. پاشان لایبنتز سەرنجی بەرەو خاڵێکی گرینگ کە هەمان میتۆدی شیکردنەوە بوو راکێشرا و بایەخی زۆری پێدەدا، بە پێچەوانەی هۆبز و دیکارت کە زانینیان شیدەکردەوە، لایان وابوو زانست جگە لە شیکردنەوەی دیاردەکان شتێکی دیکە نییە، بەڵام بۆ لایبنتز شیکردنەوە پەیوەندی بە چەمك و واتاوە هەبوو. شتە فیزیاییەکان پشتیان بەم شیکردنەوە چەمکیانە بەستووە، واتە یاسایەك بە یەکسان بۆ دیاردە مادییەکان و ئایدیاکان بەکاردێت. گرفتێکە لە سەرەتادا هەیە ئەوەیە، پلانەکە بە دوو شێوەی شیاوەکی و پێویستی دێتە ئاراوە. بۆ نموونە لە لۆژیك دا لە نێوان بنە و بار پەیوەندیەکی زاتی هەیە، وەکو (جەستە درێژ دەبێتەوە) یان ئەوەی کە پەیوەندیەکە پەیوەندیەکی زاتی نییە، وەکو ئەم نموونەیە (کەش و هەوا گەرمە). دووجۆر گوزارە هەیە:١- گوزارەی پێویستی ٢-گوزارەی شیاوەکی

جیهانیش بەم شێوەیە دابەش دەبێ بۆ دوو لایەن، یەکەم جیهانی پێویستی و دووەم جیهانی هەبووەکان کە ئەویش شیاوەکییە. پاشان لایبنتز وای بۆ دەچێ زنجیرەی حەقیقەتە پێویستیەکان پشت بە بنەمایەکی لۆژیکی دەبەستێ، کە هەمان ئەسڵی نەبوونی ئاکۆکییە(ئاوەندنەگری)، گەر لامان وابێ مادە درێژ دەبێتەوە، واتە (مادە، مادەیە) چونکە واتای درێژبوونەوە ئەوەیە مادە بگۆردرێ یان ئەوەی کە بۆشایەك پڕبکاتەوە. گەر دژی بەم بۆچوونە بجوڵێینەوە تووشی ئاکۆکی دەبینەوە. لە فەلسەفەی نوێدا دیکارت و سپینۆزا بە پێچەوانەی فەلسەفەی سەدەکانی ناوەڕاست، کە لایان وابوو هۆی ئاکامەکی یان (غایەتی) هەیە، هۆی ئاکامەکی لە ئارادانییە و دژی وەستانەوە، بەڵام لایبنتز ئەم ئەسڵەی زیندوو کردەوە. کەواتە لایبنتز دوو هۆی زیندوو کردەوە، ١- هۆی بکەر ٢- هۆی ئاکامەکی، پێشتر دیکارت و سپینۆزا هۆی ئاکامەکیان رەتکردبووەوە، بەڵام لایبنتز ماتریالیست بوون دەخاتە پاڵ ئەوان و لای وایە لە جیهانی شیاوەکیدا ئەوەی روودەدا پێویستییە و پێویستیەکەی زاتی نییە، بۆ نموونە (مادە کێشی هەیە) و(٢+٢=٤) بار لەم گوزارانە راستەوخۆ لە بنەی بابەتەکە کەوتووەتەوە و پێویستی راستبوونی گوزارە، کە پەیوەندی هەیە بەو واتایەی کە لە نێوان بنە و بارەکەدایە، بەڵام لە حەقیقەتی

لایبنتز لای وابوو جیهان سەعاتی خودایە واتە تێکرای گەردوون لە سەعاتێك دەچێت لە شێوازی رێکخستن و کارکردەکەیدا بەرەو ئامانجێك هەنگاو دەنێت. لایبنتز بوونی بە نەزم و رێکخستن شرۆڤە کردووە

شیاوەکییدا، پەیوەندی نێوان بنە و بار هۆکارەکەی دەرەکییە، بۆ نموونە (کتێب سوود بەخشە)، یان (شەربەت بۆ کۆکە باشە) دابەشبوونی حەقیقەت لە فەلسەفەی لایبنتز بۆ سەر حەقیقەتی میتافیزیکی و عەقڵی و ئەخلاقی پەیوەندی بە جیهانی مرۆڤەوە هەیە، لە جیهانی (خودا) تێکڕای گوزارەکان شیکارییانەیە. واتە زانست لای خودا لە جۆری پێویستیە و پەیوەندی بنە و بار لە جۆری پێویستیە. بۆ نموونە (هەوا گەرمە) لە زانستی خودا پەیوەندییەک لە جۆری پێویستیە. کەواتە پێویستی دوو جۆرە: ١- پێویستی زاتی (میتافیزیکی، هەندەسی و عەقڵی) ٢- پێویستی ئەخلاقی. لە پێویستی ئەخلاقی جێگیر بوونی چاکە لە دیاردەکاندایە، لایبنتز وتبووی جیهان کاتژمێری(سەعاتی) خودایە و لای وایە خودا کەماڵی پەتیە و باشترین جیهانی خوڵقاندووە، کرداری خوداوەند باشترینی کردارەکانە و کەماڵی خوداوەند بێ بڕانەوەیە و شەڕیش لە گەردووندا سنوردارە، دواتر لایبنتز باسی لە دوو جۆر شەر کردووە: ١- شەڕی میتافیزیکی ٢- شەڕی سروشتی. شەڕی میتافیزیکی دەگەڕێتەوە بۆ سنوردار بوونی گەردوون، واتە گەردوون بێ بڕانەوە نییە، هەربۆیە کەماڵی گەردوون، کەماڵێکی سنوردارە و لە مرۆڤدا بە شێوەی گوناحە خۆی دەردەخات، گوناحەش دەرکەوتن و سەرهەڵدانی شەڕی میتافیزیکی لە کرداری مرۆڤدایە، بەڵام شەڕی سروشتی وکو ڕەشەباو

بوومەلەرزە و گڕکان دەگەڕێتەوە بۆ کەموکورتی گەردوون. لایبنتز خودای لە کێشەکانی گەردوون دوورخستوەتەوە کەواتە پرسیارە، ئەوە بکەین تێدا جگە لەم گەردوونە دەیتوانی گەردوونێکی دیکە بخواە [illegible] سپینۆزا نەرێنی بوو، بەڵام لایبنتز وەڵامەکەی ئەرێنییە و لای وابوو ئەم جیهانە باشترین جیهانە خودا خوڵقاندوویەتی و بە ئیختیارەوە ئەم جیهانەی سازکردووە.

مونادەکان لە فەلسەفەی لایبنتز

پێشتر ئەرستۆ وتبووی جەوهەر راستیەکی سەقامگیر و نەگۆڕە و ئەمە رووکەشەکانە دەگۆڕدرێن (عەرەز)، بەڵام لایبنتز لای وایە وێنای ئێمە لە سەر جەوهەر، ئەوەیە جەوهەر چەمکێکی روون و راشکاوە، ئێمە لە ناخی خۆماندا وێنەیەکمان لە راستیەکی سەقامگیر و نەگۆڕ و بەردەوام هەیە، کە جەوهەر یان ناوەڕۆکی ئێمە پێک دێنێ و جەوهەر لە ناخی ئێمەدایە و ئەزموونێکی دەروونییە، کە لە خۆماندا هەمانە. لایبنتز باسی لەوە کردووە موناد دوو جۆرن، مونادی سادە و مونادی لێکدراو. کاتێ دەڵێین مونادلێکدراوە، واتە شتێکە لە بەشی ورد پێکهاتووە و ئەم زنجیرە ئەوەندە بەش دەبێ تا دەگاتە شوێنێک کە ئیدی دابەش نابێت. یەکەم خەسڵەتی موناد ئەوەیە سادەیە و مونادی لێکدراو دەکەوێتە پاشکۆ و لاوەکییە. کاتێ دەڵێین شتەکان لێکدراون و ئەو بەشانەی لێدەکەوێنەوە و ئیدی دابەش نابن و سادەیە، لەم کاتەدا شتێک نایەتە ناوبی و شتێکی لێدەرناچێت و رۆحانییە، هەربۆیە لایبنتز ئەمەی بە موناد ناودێر کردووە. موناد جەوهەرێکی سادەیە و دابەش نابێت و دەرگا و پەنجەرەی نییە، واتە هیچ نایەتە ناوبی هیچ شتێک تەشەنە ناکاتە ناوبی، هەر مونادێک پێکهێنەری تەواوبی خەسڵەتەکانی خۆیەتی و ئەم خەسڵەتە بە کۆناتووس ناودێر کراوە. واتە موناد‌ەکان خاوەن خەسڵەتێکن بە ناوبی کۆناتووس کە بە مانای جۆرێک کۆشش و چالاکییە. تێکڕای موناد‌ەکان خاوەن وزەن، مونادەکان مەعنەویی و

رۆحانین و سادەن و بەدوور لە هەرچەشنە مادە و درێژبوونەوەیەکن. لایبنتز لای وایە یاسای جیاوازیی لە ناو مونادەکان حاکمە، واتە دوو موناد نییە لە هەموو لایەك هاوشێوەی یەکتر بن، لەهەمان کاتدا یاسایەکی دیکە هەیە، ئەویش یاسای یەکێتی و یەکگرتنەوەیە، واتە لە ناو مونادەکاندا یەکگرتنەوەیەك هەیە، سەرەڕای ئەوەیکە مونادەکان سەربەخۆن، بەڵام لە نێوانیاندا پردی پەیوەندی لۆژیکیانە هەیە. یاسای یەکگرتنەوە بۆ شرۆڤەی تیۆریی شتە بچوکەکان بەکارهاتووە، واتە بەو شێوەیە نییە لە جیهاندا لە قۆناغی جووڵە بەرەو قۆناغی نەجووڵانی رەهـا بگەین، لایبنتز لای وایە جەستەی نەجووڵاو، جووڵەکەی لە رادەبەدەر ورد و بچووکە و لە ناو مونادەکان جۆرێك لە رێکخستن هەیە. کەواتە یاسایەك کە لە سروشتدا هەیە، یاسایەکی گشتگیرە و بۆ تێکڕای شتەکان بە یەکسان بەکار دێت. یەکسانی بریتییە لە نەبوونی یەکسانی لە ناو ئەو شتانەی کە لە رادەبـەدەر بچووکن. لایبنتز ئەم یاسایەی لە بواری زانستی فیزیا لە نێوان جووڵە و نەجووڵان بەکارهێناوە، لە بیرکاریدا لە نێوان شکڵەکانی بازنەیی و هێلکەیی بەکارهێناوە و لێرەدا لە سەر یاسای یەکگرتنەوە بەم دەرەنجامە دەگـات، کە لە جیهاندا دوو دیاردەی بە تەواوەتی لێك جیاواز لە ئارادا نییە و پاشان بەم ئەنجامە دەگات، گـەڵایـەك کـە لـە درەختێك بـەر دەبێتەوە تێکڕای گـەردوون دەکەوێتە ژێر کاریگەری ئەو بەربوونەوەیە. کاتێك بە توندی مستێك لە ئاو دەدەین شەپۆل ساز دەبێت و شەپۆلەکە بڵاودەبێتەوە و پـەرە دەسێنێت و پاشان شەپۆلەکە ئارام دەبێتەوە، بەڵام ناگاتە خاڵی سفر و تێکڕای گەردوون دەخاتە ژێر کاریگەری خۆیەوە، لێرەدایە لایبنتز دەگاتە پەردی بناغەی فەلسەفەکەی کە هەمان موناددۆلۆژییە و لای وایە جیهان لە زنجیرەیەك موناد پێکهاتووە، نە لە مادە پێکهاتوون و نە درێژ دەبنەوە، بەڵکو مونادەکان رۆحانین و لای وایە سێ جۆر خاڵ هەیە: ١- خاڵی میتافیزیکی ٢- خاڵی بیرکاری ٣- خاڵی سروشتی. خاڵە سروشتیەکان بوونی دەرەکییان هەیە و واقیعین، لە لایەکی دیکە مونادەکان وەکو خاڵی میتافیزیکی لە بوونی دەرەکییان هەیە و لە لایەکی دیکە دابەش نابن و رۆحین.

خاڵی کۆتایی

لە کۆتاییدا بەم ئەنجامە دەگەین لایبنتز فەیلەسوفێکی عەقڵباوەڕ بـووە، لە هەمان کاتیشدا پشتی بـە زانستی سەردەمیش بەستووە، بۆ نموونە لە بـواری فیزیا بەو ئەنجامە گەیشت کە نیوتن پێیگەیشتبوو، بـەڵام لە فەلسەفەکەیدا باسی مونادەکان دونیایەکی خەیاڵی سـازدەکـات، هەر وەك چۆن راسل لە سەر فەلسەفەکەی وتبووی، مونادەکان لە خانووی چاڵچاڵۆکە دەچن، هێندەش لە گرفتە بنەڕەتییەکانی گەردوون دوورە جۆرێك لە گەشبینی ساویلکانە بە فەلسەفەکەیەوە دیـارە. کێشەیەکی دیکە ئـەوەیـە، لایبنتز خـۆی لـە کێشەی شـەڕی سروشت دوور خستووەتەوە.

جیهانیش بەم شێوەیە دابەش دەبێ بۆ دوو لایەن یەکەم جیهانیی پێویستی و دووەم جیهانیی هەبووەکان کە ئەویش شیاوەکییە. پاشان لایبنتز وای بۆ دەچێ زنجیرەی حەقیقەتە پێویستیەکان پشت بە بنەمایەکی لۆژیکی دەبەستن، کە هەمان ئەسڵی نەبوونی ناکۆکییە(ناوەندنەگری). گەر لامان وابێ مادە درێژ دەبێتەوە واتە (مادە مادیە)

سەرچاوەی وەرگێران

١-فلسفەی جدید، از بیکن تا هیوم، ن. د. محسن جهانگیری١٣٧٩

٢- میتافیزیك در غرب ، سانحی درەبیدي ١٣٨٠

٣- مختصرتاریخ فلسفە، سکروتن، ت. اسماعیل سعادتی١٣٨٥

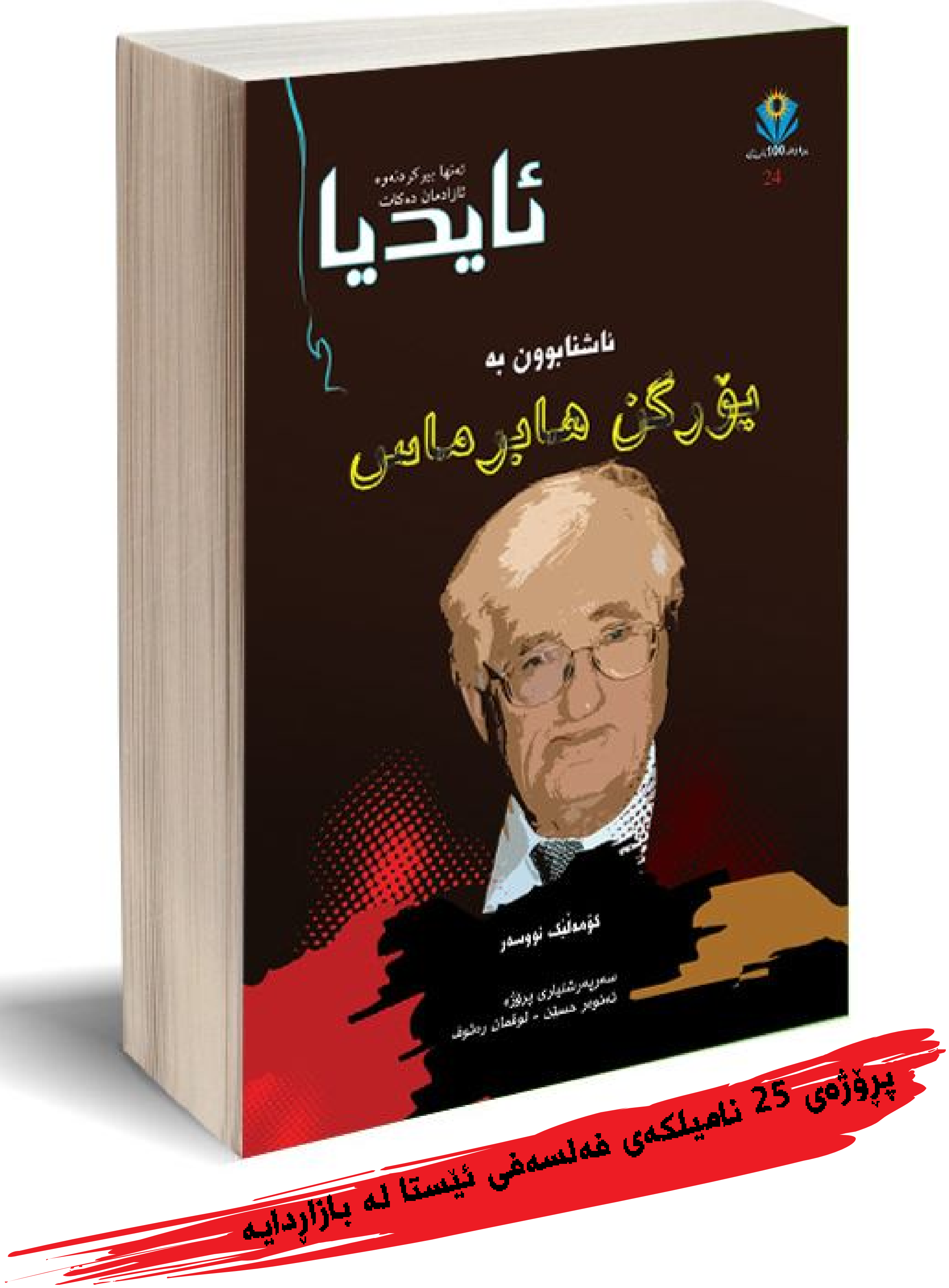

تەنها بیرکردنەوە
ئازادمان دەکات
ئایدیا
24
ئاشنابوون بە
یۆرگن هابرماس
کۆمەڵێک نووسەر
سەرپەرشتیاری پڕۆژە
ئەنوەر حسێن - لوقمان ڕەئوف
پڕۆژەی 25 نامیلکەی فەلسەفی ئێستا لە بازاڕدایە